Rozdział I. Podstawowe założenia i aparat pojęciowy pracy

§ 1. Uwagi wstępne

Celem niniejszego rozdziału jest wprowadzenie podstawowych ustaleń będących podstawą rozważań nad rolą mediatora w polskim porządku prawnym, w tym przedstawienie pojęć oraz odpowiednich do nich treści o kluczowym znaczeniu dla dalszych analiz. Do elementarnych kategorii pojęciowych niezbędnych do należytej analizy przedmiotowego zagadnienia zaliczam pojęcia: interesu, potrzeby, konfliktu, sporu, opanowania sporu oraz rozstrzygania i rozwiązywania sporów jako podstawowych we współczesnym społeczeństwie mechanizmów ich opanowywania. Ponadto celem rozdziału jest wyjaśnienie oraz prezentacja podstawowych założeń występujących w ramach mechanizmu opanowywania sporów procesów decyzyjnych, tj. negocjacji (jako podstawy konstrukcyjnej pozostałych form rozwiązywania sporów), mediacji, a także osądzania i sądowego stosowania prawa jako formy właściwej dla rozstrzygania sporów.

Przedstawione w rozdziale założenia będą następnie pogłębiane w treści rozważań nakierowanych na charakterystykę wybranych, podstawowych z punktu widzenia rozważań nad rolą zawodową mediatora – określenia wzorca normatywno-aksjologicznego roli, odpowiedzialności prawnej, zaś charakterystyka podstawowych cech i reguł procesu decyzyjnego mediacji oraz sądowego stosowania prawa, będzie podstawą do rozważań nad możliwością wykonywania roli mediatora przez prawników. W obliczu wzrastającej konkurencyjności na rynku usług prawniczych ostatnie z zagadnień może stać się jedną z możliwych dróg specjalizacji zawodu.

§ 2. Konflikt, interes, spór, sposoby opanowywania sporów: rozstrzyganie i rozwiązywanie sporów, porządek prawny

Konflikt będący obok neutralności i współdziałania jednym z trzech uniwersalnych wzorów relacji społecznych[1], z uwagi na swój interdyscyplinarny wymiar występuje w różnych ujęciach, w zależności od zakresu problemów badawczych będących przedmiotem danej koncepcji[2]. Konflikty i spory jako uniwersalne zjawisko kulturowe stanowią swoiste fakty społeczne „o fundamentalnym znaczeniu, wszystkie niemal interakcje społeczne stanowią potencjalne źródło konfliktów"[3]. W związku z faktem powszechności zjawiska konfliktu i sporu we współczesnych społeczeństwach, pojawia się dążenie do wypracowania mechanizmów skutecznego ich opanowywania. W literaturze podkreślono, iż wskutek obserwacji ewolucji życia społecznego, wskazać należy pewne uniwersalne cechy konfliktów oraz skorelowane z ich wystąpieniem sposoby reakcji społeczeństwa[4]. Prezentowane w literaturze przedmiotu definicje konfliktu wskazują na wieloaspektowość tego zjawiska. W celu wskazania skali problemów badawczych związanych z omawianym zagadnieniem, za niezbędne uważam zaprezentowanie kilku sposobów definiowania tej kategorii pojęciowej.

Za najszersze rozumienie konfliktu społecznego uznawane jest postrzeganie wskazanej kategorii pojęciowej przez *R. Dahrendorfa*. Autor konflikt wiąże z oznaczeniem konkurencji, napięć, otwartych starć społecznych, który to może przybrać m.in. formę wojny domowej lub negocjacji. Relacje konfliktu społecznego – zdaniem autora – wynikają z chęci uzyskania w pełni (lub częściowo dla siebie) tego samego celu przez kilku rywali, przy czym pojęcie konfliktu nie implikuje sądów do intensywności lub gwałtowności relacji przez

1 Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 18.

2 Zob. *ibidem*, s. 17.

3 *R.L. Kidder*, The End of the Road? Problems in the Analysis of Disputes, Law and Society Review 1980/81, Nr 15, s. 722. Cyt. za: *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 16. Na pogląd ten powołuje się również *H. Duszka-Jakimko*, Konflikty prawne a alternatywne sposoby rozwiązywania sporów, w: *O. Bogucki*, *S. Czepita* (red.), System prawny a porządek prawny, Szczecin 2008, s. 347–348.

4 Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 16 i cyt. tam literatura.

różne cele wywołanych[5]. Szerokie rozumienie konfliktu przyjmuje również *J. Mucha*, który przez konflikt postrzega wynikające z sytuacji konfliktowej zachowania lub opierające się na nich stosunki, związane z realizacją interesów danej grupy, w sprzeczności z działaniami innych grup[6]. Badając konflikt w różnych koncepcjach, *J. Mucha* wyodrębnił trzy podstawowe ujęcia zjawiska: behawioralne, psychospołeczne i strukturalne (socjologiczne). W pierwszym z nich, konflikt postrzegany jest jako układ interakcji społecznych obejmujących zachowania podmiotów o sprzecznych interesach. Ujęcie psychospołeczne zakłada istnienie napięć społecznych w świadomości podmiotów znajdujących się w przeciwstawnej pozycji w strukturze społecznej. Z kolei ostatnie, wyróżnione przez *J. Muchę* ujęcie konfliktu, odwołuje się do antagonistycznej struktury danej sytuacji społecznej, uniemożliwiającej zrealizowanie wszystkich celów i interesów stron[7]. W tym miejscu za *A. Korybskim* należałoby podkreślić brak jednoznaczności pomiędzy konfliktem w znaczeniach wyodrębnionych przez *J. Muchę* a sprzecznością, która jest rozumiana jako „wynik określonych zachowań, uniemożliwiających realizację określonych celów przez dane podmioty społeczne"[8]. W odniesieniu do kontekstu badawczego niniejszej pracy skłaniam się ku behawioralnemu ujęciu konfliktu z zastrzeżeniem przedstawionym przez *A. Korybskiego*.

Koncepcję konfliktu w węższym ujęciu prezentuje *L.A. Coser*, zdaniem którego konflikt to „walka o wartości i dążenie do trudno dostępnej pozycji, władzy i zasobów, w której celem oponentów jest neutralizowanie, zaszkodzenie lub wyeliminowanie rywali"[9]. Podobnie przedstawia omawiane pojęcie *J. Sztumski.* Zgodnie z jego stanowiskiem, konflikt postrzegany być może w kontekście wszelkich przejawów zmagań lub walk pomiędzy ludźmi, nakierowanych na zbycie lub utrzymanie środków produkcji, władzy oraz innych wartości uznawanych przez społeczeństwo, a także pozyskiwanie, niwe-

[5] Zob. *R. Dahrendorf*, Class and Class Conflict in Industrial Society, Standford 1959, s. 135. Niniejsza definicja konfliktu jest szeroko powoływana w literaturze, m.in. *J. Mucha*, Konflikt i społeczeństwo: z problematyki konfliktu społecznego we współczesnych teoriach zachodnich, Warszawa 1978, s. 15; *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 20; *A. Słaboń*, Konflikt społeczny i negocjacje, Kraków 2008, s. 13.

[6] Szerzej *J. Mucha*, Konflikt i społeczeństwo, s. 25.

[7] Szerzej *ibidem*, s. 25; *J. Mucha*, Jak badać dynamikę i konflikt w społeczeństwie polskim, Studia Socjologiczne 1985, Nr 3–4, s. 141–145.

[8] *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 18; *H. Groszyk*, *A. Korybski*, Konflikt interesów i prawo, Warszawa 1990, s. 24.

[9] *L.A. Coser*, The Function of Social Conflict, New York 1956, s. 8; cyt. za: *A. Słaboń*, Konflikt społeczny, s. 12.

lowanie realnego lub domniemanego przeciwnika[10]. *M. Magoska*, akcentując za *R.L. Abelem*[11] cechę jawności konfliktu, źródła konfliktu upatruje w bezpośredniej interakcji zachodzącej pomiędzy dwiema jednostkami, gdzie żądania, pretensje, działania jednej ze stron napotykają opór przeciwnika[12].

Reasumując prezentowane wieloaspektowo w literaturze ujęcia konfliktu, stwierdzić należy, iż definicje szerokie akcentują sprzeczności celów, interesów stron (skupiają się więc na przedmiocie konfliktu). W tym znaczeniu za przejaw konfliktu można uznać przeciwstawne działania podmiotów dążących do zrealizowania swoich racji bądź osiągnięcia określonych dóbr[13]. Ujęcia te podkreślają strukturę konfliktu, jego dynamikę, interakcyjność oraz różnicę interesów stron[14]. Wąskie definicje z kolei traktują konflikt jako zachowanie ukierunkowane na osiągnięcie określonych wartości, zneutralizowanie bądź eliminację przeciwnika (uwypuklają tym samym aspekt podmiotowy)[15].

Biorąc pod uwagę przedmiot niniejszej monografii, przyjmuję definicję konfliktu za *A. Korybskim*, który pod tym pojęciem rozumie „układ skierowanych przeciw sobie zachowań dwóch podmiotów społecznych (jednostek, grup, bądź ich organizacji), z których każdy dąży do realizacji własnych celów (interesów) i napotyka na przeciwdziałanie pozostałych uczestników konfliktu"[16]. Konflikt w takim znaczeniu stanowi swoistą relację społeczną „w odniesieniu do już istniejących relacji współdziałania, neutralności bądź konfliktu"[17]. Nawiązując tym samym do przedstawionych powyżej konotacji pojęcia konfliktu w wąskim znaczeniu (akcentujących aspekt podmiotowy), przyjęta w pracy definicja obejmuje ujawnione zachowania co najmniej dwóch stron, których treścią są przeciwstawne dążenia w celu utrudnienia pozosta-

[10] *J. Sztumski*, Konflikt społeczny, uwagi metodologiczne, Studia Socjologiczne 1973, Nr 3, s. 178.

[11] Autor podkreśla, iż z konfliktem będziemy mieli do czynienia tylko wówczas, gdy strona konfliktu w sposób wyraźny przedstawiła swoje roszczenia. *R.L. Abel*, A Comparative Theory of Dispute Institutions in Society, Law and Society Rewiev 1974, t. 8, Nr 2; cyt. za: *M. Magoska*, Społeczno-kulturowe podłoże konfliktów prawnych, Wrocław 1991, s. 23–24.

[12] *M. Magoska*, Społeczno-kulturowe, s. 23–24.

[13] Zob. *J. Kurczewski*, Spór i sądy, Warszawa 1982, s. 47; *H. Groszyk*, *A. Korybski*, Konflikt interesów, s. 23.

[14] Zob. *A. Jakubiak-Mirończuk*, Alternatywne a sądowe, s. 81.

[15] Por. *ibidem*.

[16] *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 20

[17] *A. Korybski*, O pojęciu sporu w prawoznawstwie: kilka uwag do dyskusji, w: *T. Bojarski* (red.), Polska lat dziewięćdziesiątych: przemiany państwa i prawa: materiały z konferencji, Lublin–Kazimierz, 24–25 czerwca 1999 r., Lublin 1999, s. 278.

łym stronom realizację ich interesów[18]. Powstanie konfliktu modyfikuje zastane układy relacji społecznych, zaś zachowania jego uczestników mogą podlegać regulacji normatywno-instytucjonalnej bądź pozostać nieuregulowane (w szczególności w jego początkowej fazie). Treść prezentowanego stanowiska ujmuje również szeroki zakres zachowań stron[19].

Jak zostało wspomniane, podstawą konfliktów są głównie – będące przyczyną świadomych zachowań jednostek – sprzeczne interesy stron, które to rozumiane są jako „ujawniona w określonej strukturze społecznej i uświadomiona potrzeba[20]. Z kolei przez potrzebę (za *H. Groszykiem* oraz *A. Korybskim*) przyjmuję „dążenie danego podmiotu społecznego do osiągnięcia lub przywrócenia stanu równowagi w danym środowisku społecznym"[21]. Stan równowagi zachodzi wtedy, gdy pozycja danego podmiotu oraz stosunki społeczne, jakie istnieją w środowisku, sprzyjają efektywnemu funkcjonowaniu oraz rozwojowi tego środowiska. Potrzeba wiąże się z dążeniem jednostki do jej zaspokojenia, interes z kolei nadaje kierunek owym dążeniom, warunkuje dobór zachowań, które jednostka podejmuje, aby osiągnąć dobra umożliwiające jej przetrwanie w społeczeństwie[22].

Jak już wspomniano, zjawisko konfliktu jako jedna z relacji zachodzących pomiędzy podmiotami w ramach danej społeczności jest badane w wielu szeroko zakreślonych aspektach. Celem niniejszego paragrafu jest przedstawienie podstawowych ze względu na przedmiot rozprawy, konstruowanej z punktu widzenia podmiotu zaangażowanego w rozwiązanie sporu, kategorii pojęciowych. W związku z tym, nie wydaje się konieczne referowanie bogatego dorobku przedstawicieli teorii konfliktu, w szczególności zaś pominięte zostanie szczegółowe omówienie takich jej elementów jak zagadnienie przyczyn[23] i wa-

[18] Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 20–21.

[19] Zob. *ibidem*, s. 21; *A. Korybski*, O pojęciu sporu, s. 278.

[20] *H. Groszyk*, *A. Korybski*, Konflikt interesów, s. 22; *H. Groszyk*, *A. Korybski*, O pojęciu interesu w naukach prawnych (przegląd wybranej problematyki z perspektywy teoretycznoprawnej), w: *A. Korybski*, *M. Kostyckij*, *L. Leszczyński*, Pojęcie interesu w naukach prawnych, prawie stanowionym i orzecznictwie sądowym Polski i Ukrainy, Lublin 2006, s. 20.

[21] *H. Groszyk*, *A. Korybski*, Konflikt interesów, s. 19.

[22] Szerzej *H. Groszyk*, *A. Korybski*, O pojęciu interesu, s. 20; *H. Groszyk*, *A. Korybski*, Konflikt interesów, s. 19.

[23] Na marginesie należy wspomnieć, iż w bogatej literaturze dotyczącej teorii konfliktu stwierdza się, że do jego powstania prowadzi ogół warunków obiektywnych (rozumianych jako sytuacja konfliktowa, do których należą m.in.: sprzeczność lub niezgodność interesów pomiędzy grupami społecznymi bądź ograniczona lub niepodzielna liczba pewnych pożądanych dóbr) oraz subiektywnych w postaci świadomości konfliktu. Kwestia ta została w ograniczonym zakresie poruszona przy omawianiu definicji konfliktu. Tytułem wyjaśnienia wspomnieć należy, że świadomość kon-

runków[24] powstania konfliktu oraz wypracowanych w literaturze przedmiotu typologii konfliktów[25]. Warto jednak wskazać, iż każdorazowe powstanie konfliktu wiąże się z przeobrażeniem istniejącej relacji społecznej bądź z powstaniem nowej. Ponadto jest czynnikiem integrującym jednostki, grupy lub organizacje w tym sensie, że uwikłanie wzajemne w sytuację konfliktową prowadzi do uzależnienia podmiotów co do podjęcia działań w celu opanowania konfliktu, tym samym konflikt jako zjawisko społeczne oddziałuje na otoczenie społeczne[26].

Konflikty jako jedna ze stałych relacji zachodzących w społeczeństwie poza ich kształtowaniem i oddziaływaniem na otoczenie społeczne pełnią nie tylko funkcje destrukcyjne, ale i konstruktywne. Do funkcji przypisywanych konfliktom jako immanentnemu elementowi przestrzeni społecznej zaliczono: funk-

fliktu oznacza zdolność dostrzegania zaistniałych sprzeczności, identyfikację przeciwnika (a więc postrzeganie jednostki lub grupy za rywala uniemożliwiającego realizację celów), a także ustalenie programów działania ukierunkowanych na zmianę niekorzystnej sytuacji. Szerzej *A. Słaboń*, Konflikt społeczny, s. 14–23. Dodatkowo w literaturze wyróżnia się przesłanki prowadzące do powstania konfliktu o charakterze pozornym, występujące w przypadku, gdy w świadomości stron konfliktu istnieje błędny obraz sprzeczności interesów stron. Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 20.

[24] Warunki powstania konfliktu są wynikiem realnego procesu społecznego, z zakresu którego wiedza jest niezbędna w celu podejmowania skutecznych działań zmierzających do rozwiązywania konfliktów. Szerzej o warunkach powstania konfliktu *A. Słaboń*, Konflikt społeczny, s. 30–46.

[25] W prezentowanych w literaturze typologiach konfliktu wyróżniono następujące jego rodzaje: konflikty interpersonalne (powstające wskutek interakcji zachodzącymi pomiędzy członkami społeczeństwa); tzw. konflikty częściowe (w których występują tylko niektóre elementy charakterystyczne dla tego zjawiska bądź w ograniczonym zakresie, np.: dążenia stron są częściowo zbieżne, a częściowo przeciwstawne); konflikty realistyczne (dążenia stron ukierunkowane na osiągnięcie określonego celu) i nierealistyczne (charakteryzujące się brakiem sprzeczności celów, ważna jest potrzeba ich rozładowania); konflikty potencjalne (odnoszące się do sprzeczności opinii lub aspiracji stron) i realne (podjęcie działań w celu zrealizowania sprzecznych aspiracji lub opinii, co w języku prawnym przyjmuje postać roszczeń, powstrzymywania się od działań faktycznych bądź czynności prawnych); konflikty, w których pomiędzy stronami zachodzi relacja równości (strony zajmują taką samą pozycję społeczną) i takie, w których strony zajmują różną pozycję społeczną (np. podrzędności-nadrzędności). Ponadto, z uwagi na formę uzewnętrzniania konfliktu, wyróżnić możemy konflikt przemieszczony z uwagi na przedmiot (strony nie skupiają się na wyraźnie odczytanych przez siebie, obiektywnych przyczynach konfliktu, lecz przenoszą go na inną płaszczyznę wzajemnych relacji) oraz konflikt przemieszczony z uwagi na podmiot (oparty jest na obiektywnych przyczynach, ale rozgrywa się pomiędzy niewłaściwymi stronami). Szerzej o typach konfliktów m.in. *J. Kurczewski*, Spór i sądy, s. 53–58; *M. Magoska*, Społeczno-kulturowe podłoże, s. 23–25.

[26] Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 28.

cję identyfikującą, innowacyjną, kreującą, motywacyjną oraz integrującą[27]. *J. Sztumski* oraz *J. Wódz* wskazują z kolei, iż konflikt może w zależności od konkretnych okoliczności z nim związanych pełnić funkcje: 1) różnicującą i identyfikacyjną; 2) integracyjną i dezintegracyjną; 3) demaskatorską i maskującą; 4) progresywną i regresywną[28]. Dodatkowo *A. Słaboń* podkreśla, iż funkcje spełniane przez konflikt w konkretnym przypadku, w ramach systemu społecznego mają zazwyczaj instrumentalny charakter. Stanowią one „narzędzie" umożliwiające dokonanie modyfikacji w obrębie rzeczywistości społecznej[29].

Konflikt jako wyodrębniony zespół zachowań jest zjawiskiem czasowym i dynamicznym. Ujęcie konfliktu jako pewnego procesu społecznego umożliwia wyodrębnienie w jego przebiegu pewnych etapów (faz), spośród których każdy odznacza się swoistymi cechami. Przebieg i dynamika konfliktu jest każdorazowo uzależniona m.in.: od czynników wywołujących konflikt, otoczenia społecznego, w którym konflikt występuje, strategii i taktyki stosowanej przez strony konfliktu, cech charakterystycznych stron (m.in.: uznawanych przez strony wartości, aspiracji), charakteru pierwotnych stosunków pomiędzy stronami oraz cech procesu komunikacji zachodzącej pomiędzy nimi[30]. Dodatkowo warto wskazać na cechy indywidualne stron, takie jak nastawienie do siebie stron, poziom emocji, jaki jednostka wiąże z konfliktem, empatię itd.

Różnorodność poglądów w ramach teorii konfliktu implikuje niejednolitość stanowisk co do wyodrębniania jego poszczególnych faz. Tytułem przykładu *A. Kmieciak* wyróżnia: sytuację poprzedzającą, okres prowokacji (inicjacja konfliktu), okres eskalacji konfliktu oraz okres konfrontacji (prowadzenie walki o zwycięstwo)[31]. *A. Korybski* z kolei w tym zakresie wyróżnia: ukształtowanie sytuacji konfliktowej, manifestacje przeciwstawnych zachowań stron, eskalację konfliktu, poddanie konfliktu obserwacji otoczenia społecznego oraz ewentualnego oddziaływania otoczenia społecznego na uczestników konfliktu, inicjację procesu rozwiązywania i rozstrzygania sporu[32]. Ostatnia z wyróżnionych faz, w zależności od zastosowanej metody opanowywania sporu, również

---

[27] Zob. *A. Zienkiewicz*, Studium mediacji, s. 21.

[28] *J. Sztumski*, *J. Wódz*, Z problematyki konfliktów społecznych i dezorganizacji społecznej. Na przykładzie badań empirycznych w Polsce południowej, Wrocław 1984, s. 14.

[29] Szerzej *A. Słaboń*, Konflikt społeczny, s. 59.

[30] Podkreślenia wymaga, iż różne typy konfliktu mogą odznaczać się odmiennym przebiegiem. I tak w krótkotrwałych konfliktach poszczególne fazy następują szybko i gwałtownie – co może sprawiać trudności w ich wyodrębnieniu, z kolei w przypadku konfliktów długotrwałych – zmiana faz jest niekiedy trudno zauważalna. Szerzej *ibidem*, s. 47–49.

[31] *A. Kmieciak*, Mediacja i koncyliacja w prawie administracyjnym, Kraków 2004, s. 17.

[32] *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 23.

ma fazowy przebieg, wiąże się z procesem decyzyjnym, którego istotę stanowi podjęcie decyzji rozstrzygającej lub rozwiązującej spór.

Ujawnienie konfliktu na forum społecznym każdorazowo inicjuje nową sytuację w danych realiach społecznych oraz oddziałuje na interesy (dążenia) podmiotów tworzących jego otoczenie. Z ujawnieniem konfliktu oraz poddaniu go obserwacji otoczenia społecznego związane jest jakościowe przekształcenie konfliktu w spór[33], który to w literaturze definiowany jest jako „ujawniony społecznie konflikt interesów określonych podmiotów społecznych (jednostek, grup bądź ich organizacji), łączący się z odczuciem naruszenia przez jedną stronę racji drugiej strony"[34]. Obserwacja konfliktu przez otoczenie społeczne polega na kontroli zachowań stron konfliktu z punktu widzenia istniejących w społeczności porządków normatywnych: prawa, obyczajów, moralności, norm religijnych bądź organizacyjnych. Poddanie konfliktu obserwacji społecznej może być następstwem działań samych stron podjętych w celu „zaangażowania podmiotów tworzących otoczenie w odpowiednie rozstrzygnięcie sporu"[35]. W przypadku gdy otoczenie społeczne oceni spór jako destrukcyjny, zagrażający istniejącemu układowi stosunków społecznych, może zainicjować działania zmierzające do skłonienia stron, aby podjęły odpowiednie kroki wpływające na przebieg sporu bądź decyzję kończącą spór[36]. Same strony z kolei, reagując na konflikt, mogą: 1) podjąć działania ukierunkowane na uniknięcie sporu; 2) podporządkować się żądaniom strony przeciwnej oraz 3) wejść w spór[37]. Ostatnie z powołanych zachowań, implikuje zwiększeniem stopnia relacji pomiędzy stronami sporu oraz ewentualnością

---

33 Szerzej *K. Kurczewski*, Spór i jego rozwiązanie, w: Konflikt i przystosowanie, Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1979, t. IV s. 10–11; *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 26; *A. Korybski*, O pojęciu sporu, s. 274–277.

34 Nadmienić należy, iż pojęcie sporu było znane prawoznawstwu już od czasów rzymskich, z którego tradycją związana była kategoria pojęciowa „*lis*". Pojęcie sporu łączy się przede wszystkim z prawem prywatnym oraz tymi gałęziami prawa, które posługują się konstrukcją roszczenia bądź interesu w celu kształtowania sytuacji spornej podmiotu prawa. W prawie karnym pojęcie to należy rozpatrywać w aspekcie funkcji spełnianych przez tę gałąź prawa, a także aksjologii procesu karnego. W prawie administracyjnym pojęcie sporu odnoszone jest tradycyjnie w odniesieniu do sporów kompetencyjnych. Nie rozważając szczegółowo związania kwestii poszczególnych wzorców zachowań (w tym w szczególności sporu i konfliktu) z poszczególnymi sferami regulacji normatywnej, stwierdzić należy za *A. Korybskim* ich występowanie w każdej ze sfer w różnym natężeniu. Szerzej m.in.: *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 26.

35 *A. Korybski*, O pojęciu sporu, s. 278.

36 Zob. *ibidem*, s. 279.

37 Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 28.

powiązania działań stron sporu z możliwą reakcją otoczenia[38]. Strony mogą poszukiwać sprzymierzeńców w celu aksjologicznego lub normatywnego uzasadnienia swoich żądań, co wiąże się ze wzrastającą liczbą osób zaangażowanych w konflikt (m.in. mediatora)[39]. Konsekwencja wdania się w spór może być powiązana z dezorganizacją społeczną, zachowania uczestników są zazwyczaj regulowane normatywnie. Umożliwia to oparcie ich żądań na argumentacji prawnej, zaś państwu kontrolę nad przebiegiem sporu[40].

Powszechność występowania sporów oraz ich wyraźny wpływ na życie społeczne wiąże się z mechanizmami ich opanowywania. Przez proces opanowywania sporu, za *A. Korybskim* przyjmuję „kompleks zachowań stron lub określonych podmiotów otoczenia społecznego, zmierzających do kontroli przebiegu sporu (w tym jego normatywnej regulacji), a także do zakończenia (rozstrzygnięcia lub rozwiązania) sporu"[41]. Istota rozwiązania sporu sprowadza się do zachowania podmiotów będących stronami w konflikcie (lub innych podmiotów, które w nim uczestniczą bez popierania żądań tylko jednej ze stron) zmierzającego w sposób pokojowy i niewładczy (nie narzucając arbitralnej decyzji kończącej spór stronom) do eliminacji sporu[42]. Z kolei rozstrzyganie sporu stanowi proces arbitralnego (opartego na autorytecie lub przymusie) narzucenia stronom sporu decyzji kończącej spór jednej lub obu stronom sporu. Narzucenie końcowej decyzji może być efektem poprzedzającej jej wy-

38 Por. *ibidem*, s. 29. Tytułem przykładu *R. Dahrendorf* wyróżnił trzy wzory oddziaływania społeczności dysponującej ośrodkiem władzy na spór: 1) włączenie podmiotów otoczenia społecznego w spór; 2) stłumienie sporu; 3) normatywną regulację zachowań stron w sporze. Szerzej *R. Dahrendorf*, Law and Order, London 1985, s. 327–331.

39 *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 27. Ingerencja podmiotu trzeciego w spór może przybrać różną instytucjonalną postać oraz mieć odmienny charakter. W literaturze wyróżnia się w tym zakresie trzy wzory interwencji podmiotu zewnętrznego w spór: mediatora (jego zadaniem jest nakierowanie stron do zawarcia porozumienia), sędziego (rozstrzygającego na podstawie wiążących norm uzasadnienia interesu jednej ze stron) oraz administratora (który władczo ustala uprawnienia i obowiązki stron na przyszłość). *A. Korybski*, O pojęciu sporu, s. 281 i cyt. tam literatura.

40 Tak m.in. *A. Kalisz-Prakopik*, Alternatywne rozwiązywanie sporów – recepcja rozwiązań czy globalizacja koncepcji?, w: *J. Stelmach* (red.), Filozofia prawa wobec globalizmu, Kraków 2004, s. 177–178.

41 *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 23. Nadmienić należy, iż w bogatej literaturze poświęconej rozwiązywaniu bądź rozstrzyganiu sporów podjęto liczne próby systematyzacji mechanizmów i sposobów opanowywania sporów. I tak tytułem przykładu wyróżniono rozstrzyganie sporów oparte na regułach zewnętrznych (tzw. *rule-centred paradigm*) oraz rozwiązywanie sporu oparte na regułach przyjętych przez strony sporu (*proccesual paradigm*). Szerzej *ibidem*, s. 30 i cyt. tam literatura.

42 Por. *ibidem*, s. 32.

danie walki stron, może też być wynikiem interwencji w spór podmiotu zewnętrznego, któremu przysługują uprawnienia władcze w stosunku do stron[43].

Zestawiając ze sobą powołane sposoby zakończenia sporu, wskazać należy na występujące pomiędzy nimi podstawowe różnice (kwestia będzie bowiem doprecyzowywana w kolejnych punktach pracy). Pierwszą z nich jest charakter decyzji spór kończącej. W przypadku rozstrzygania sporu, mamy do czynienia z jednostronnym, władczym narzucaniem decyzji stronom przez podmiot zewnętrzny, najczęściej mający postać: organu administracji (administracyjny typ stosowania prawa[44]), sądu państwowego bądź arbitra lub sądu polubownego (sądowy typ stosowania prawa[45], typ *quasi*-sądowy[46]), decyzja ma zatem charakter heteronomiczny w stosunku do stron sporu. Rozwiązanie sporu jest z kolei procesem, w którym (zasadniczo poza negocjacjami) uczestniczy neutralny podmiot trzeci (mediator, koncyliator), niemający uprawnień władczych. Jego zadaniem jest pomoc stronom w zawarciu przez nie obopólnie zadowalającego porozumienia[47], decyzja w tym przypadku ma więc charakter autonomiczny[48]. Podstawą wydania decyzji w mechanizmie rozstrzygania sporów są fakty zaistniałe w przeszłości (co implikuje jej retrospektywny charakter), w przypadku rozwiązania sporu strony podejmują decyzję po rozważeniu interesów i ich wzajemnych dążeń, celem decyzji jest stworzenie ich przyszłych relacji (cecha prospektywności). Odmienny charakter ma również kontrola nad dynamiką konfliktu oraz treścią. W przypadku rozstrzygania sporu kon-

43 Szerzej *ibidem*. Tak też za *A. Korybskim* m.in.: *A. Kalisz*, *E. Prokop-Perzyńska*, Mediacja cywilno-prawna w kontekście uregulowań polskich i europejskich, w: *H. Duszka-Jakimko*, *S.L. Stadiczeńko* (red.), Alternatywne formy rozwiązywania sporów w teorii i w praktyce. Wybrane zagadnienia, Opole 2008, *passim*; *A. Zienkiewicz*, Studium mediacji, s. 22.

44 Szerzej: *W. Dawidowicz*, O stosowaniu prawa przez organy administracji państwowej, Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Prawo 1981, Nr 4; *L. Leszczyński*, Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa, Kraków 2004, s. 19–34.

45 Szerzej o typach stosowania prawa: *L. Leszczyński*, Zagadnienia teorii, *passim*. Charakterystyka sądowego typu stosowania prawa (zwanego zamiennie w niniejszej pracy sądowym stosowaniem prawa) oraz wskazanie na kryteria różnicujące ten typ od wyróżnianych w literaturze typu administracyjnego i kierowniczego nastąpi w § 5 i 6 niniejszego rozdziału.

46 Szerzej *ibidem*, s. 19–34; *J. Harczuk*, *L. Leszczyński*, Mediacja w postępowaniu sądowoadministracyjnym (kontekst przedmiotu procesu decyzyjnego), w: *J. Olszewski* (red.), Arbitraż i mediacja. Aktualne problemy teorii i praktyki funkcjonowania sądów polubownych i ośrodków mediacyjnych, Rzeszów 2009, s. 113–127.

47 Zob. *A. Zienkiewicz*, Studium mediacji, s. 23.

48 Szerzej *ibidem*; *A. Kalisz*, *A. Zienkiewicz*, Mediacja sądowa i pozasądowa. Zarys wykładu, Warszawa 2009, s. 22–23.

trola nad przebiegiem i rezultatem procesu decyzyjnego sprawowana jest przez podmiot zewnętrzny wydający wiążącą strony sporu decyzję (tzw. kontrola zewnętrzna), z kolei w przypadku rozwiązania sporu należy ona do samych stron (tzw. kontrola wewnętrzna)[49].

Współcześnie do głównych sposobów opanowywania sporu można zaliczyć negocjacje i mediacje – jako formy rozwiązywania sporów, zaś w ramach rozstrzygania sporów – arbitraż oraz sąd państwowy (osądzanie)[50]. Uprzedzając rozważania zawarte w dalszej części rozdziału, podkreślić należy, iż wskazane formy opanowywania sporów przebiegają według właściwych dla każdej z nich procesów decyzyjnych. I tak w ogólności (kwestia ta będzie przedmiotem rozważań dalszej części rozdziału), założeniem procesu decyzyjnego negocjacji jest samodzielne dążenie stron sporu do jego rozwiązania, mediacja zaś wiąże się z ingerencją neutralnego podmiotu trzeciego w negocjacje nakierowane na pomoc stronom w opanowaniu sporu. Proces decyzyjny stosowania prawa (zachodzący w ramach osądzania) charakteryzuje się wiążącym rozstrzygnięciem sporu przez podmiot zewnętrzny, którego wykonanie gwarantuje przymus państwowy[51]. Dodatkowo wskazuje się na arbitrażowy tryb podejmowania decyzji, którego istota sprowadza się do rozstrzygania sporu przez osobę trzecią (arbitra) po przez „zobiektywizowane standardy wartościująco-ocenne"[52], jednakże ze względu na przyjętą perspektywę rozważań pracy, pozostanie on poza przedmiotem dalszych analiz.

Ostatnią kwestią niniejszego punktu rozdziału wymagającą wyjaśnienia jest zagadnienie porządku prawnego, które to – podobnie jak poprzednio omówione – nie posiada jednoznacznie określonej w literaturze konotacji, zaś zajęcie odpowiedniego stanowiska w tym zakresie pozwoli na wyznaczenie ram przedmiotu badań pracy. Stosownie do pierwszego z poglądów, postrzega-

[49] *A. Kalisz*, *A. Zienkiewicz*, Mediacja sądowa, s. 23.

[50] Poza wyżej wymienionymi w literaturze do sposobów opanowywania sporów zalicza się akty przemocy, samopomocy oraz zastosowania przymusu. Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 33–34.

[51] Szerzej *ibidem*, s. 107; *A. Kalisz*, *A. Zienkiewicz*, Mediacja sądowa, s. 22 i cyt. tam literatura.

[52] Szerzej *A. Korybski*, Alternatywne rozwiązywanie, s. 120. Szczegółowe omówienie wymienionych procesów decyzyjnych (za wyjątkiem arbitrażu) nastąpi w kolejnych punktach rozdziału. Szerzej o wskazanych modelach procesów decyzyjnych m.in.: *L. Morawski*, Główne problemy, s. 211–234; *tenże*, Proces sądowy a instytucje alternatywne (na przykładzie sporów cywilnych), PiP 1993, Nr 1, s. 12; *A. Zienkiewicz*, Studium mediacji, s. 25; *A. Jakubiak-Mirończuk*, Alternatywne a sądowe, Warszawa 2008; *taż*, Zmiany zachodzące w charakterze form alternatywnego rozwiązywania sporów sądowych – rozwój idei „zarządzania sporem", ADR. Arbitraż i Mediacja 2008, Nr 4(4), s. 58 i n.

nych jako wąskie ujęcie, porządkiem prawnym jest określony przez normy prawne układ instytucji, organów oraz procedur rozstrzygania określonych spraw oraz wyznaczone przez te normy zachowania podmiotów prawa pomiędzy sobą oraz tymi organami i instytucjami. Zatem porządek prawny w tym ujęciu, postrzegany jest jako pewien wyznaczony przez normy prawne stan[53] (porządek normatywny), funkcjonujący obok innych porządków normatywnych (w tym zwłaszcza wyznaczonego przez normy moralne), odznaczający się wysokim stopniem sformalizowania. Porządek prawny w kontekście „ogółu stanowionego prawa pozytywnego danego społeczeństwa"[54], stanowiąc część porządku społecznego[55], porządkuje przestrzeń życia danego społeczeństwa, zaś jego obowiązywanie jest określone czasowo dla teraźniejszości danego społeczeństwa. Przepisy prawne składające się na porządek prawny opierają się na podstawowych zasadach prawnych, właściwych dla danej społeczności i ją prowadzących[56]. Zatem wąskie ujęcie porządku wydaje się ograniczać jego zakres do systemu prawnego.

Zgodnie z drugim, aprobowanym w niniejszej pracy szerokim ujęciem, za porządek prawny uważa się nie tylko zbiór norm składających się na system prawa, ale także „zbiór działań i realnych stosunków między ludźmi, wyróżnionych i uporządkowanych normatywnie według reguł systemu prawa"[57]. Na zakres tak rozumianego porządku prawnego składają się normy prawne (gene-

---

53 Por. *A. Redelbach*, *S. Wronkowska*, *Z. Ziembiński*, Zarys teorii państwa i prawa, Warszawa 1992, s. 232–233.

54 *A. Kość*, Porządek prawny jako społeczny porządek norm, Roczniki Nauk Prawnych 2009, t. X, Nr 1, s. 43–44.

55 Szerzej na temat porządku społecznego m.in. *ibidem*, s. 39–43; *K. Pałecki*, Prawoznawstwo. Zarys wykładu, Warszawa 2003, s. 9–21.

56 System porządku prawnego podzielony jest na powiązane ze sobą obszary, zaś odniesieniem dla konstrukcji systemu prawnego jest „czysta teoria prawa" *H. Kelsena*. Stosownie do jej założeń, system prawa jest porządkiem stopniowym, w którym zależności pomiędzy poszczególnymi poziomami wyznaczone są przez zasadę, że norma wyższego rzędu upoważnia do stanowienia normy niższego rzędu, ta z kolei czerpie moc obowiązującą z normy wyższego rzędu. Ten układ opiera się na istnieniu normy podstawowej (*Grundnorm*), której odzwierciedleniem we współczesnych porządkach prawnych jest Konstytucja. Szerzej na temat czystej teorii prawa i twórcy normatywizmu *H. Kelsena* m.in. w: *G.L. Seidler*, *H. Groszyk*, *A. Pieniążek*, Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie, Lublin 2003, s. 214–216; *M. Zirk-Sadowski*, Wprowadzenie do filozofii prawa, Kraków 2000, s. 47–52. Krajowy system prawny, którego struktura oparta jest na hierarchii norm prawnych, których podstawą jest naczelna norma systemu lub zespół norm, w literaturze nazywany jest systemem monocentrycznym, tak *W. Lang*, Wokół multicentryczności systemu prawa, PiP 2005, Nr 7, s. 95.

57 *W. Lang*, System prawa i porządek prawny, w: *O. Bogucki*, *S. Czepita* (red.), System prawny a porządek prawny, Szczecin 2008, s. 13.

ralno-abstrakcyjne oraz konkretno-indywidualne), wykładnia prawa, orzecznictwo sądowe oraz nauka prawa, zatem zakres omawianego pojęcia obejmuje zarówno proces tworzenia, jak i stosowania prawa[58]. Wskazując na relację pomiędzy systemem prawa a porządkiem prawnym w szerokim znaczeniu, *W. Lang* stwierdza, iż omawiane pojęcie swoim zakresem obejmuje faktycznie działający system prawa[59], zbiór norm generalno-abstrakcyjnych oraz ustanowionych oraz uznanych przez prawodawcę, ich następstw interpretacyjnych oraz logicznych, a także zbiór reguł i zasad moralnych, politycznych, zwyczajowych lub technicznych, operatywnych reguł decyzji, do których odsyła treść przepisów prawnych[60]. Dodatkowo, odnosząc pogląd *W. Langa* do porządków pozakrajowych, wskazać należy, iż krajowy porządek prawny stanowi prawo krajowe w działaniu, międzynarodowy porządek prawny jest z kolei kreowany przez prawo międzynarodowe publiczne w działaniu[61]. Analogiczne rozumowanie można odnieść do porządku prawnego Unii Europejskiej, w którym szczególną rolę odgrywa orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej TSUE) w Luksemburgu (porządek prawny Unii Europejskiej).

Dopełniając rozważań nad konotacją pojęcia porządek prawny w szerszym zakresie, warto wskazać na wzajemne relacje pomiędzy porządkiem prawnym a systemem prawnym jako elementem zakresu wskazanego pojęcia. Warto tu wskazać, iż z jednej strony porządek prawny postrzegany jest jako wynik działania ukształtowanego systemu prawnego, którego podstawowe założenia zawarte są w akcie normatywnym o najwyższej mocy prawnej (konstytucji), z drugiej zaś kreowanie porządku prawnego może wyprzedzać kształtowanie systemu prawa. Biorąc pod uwagę, iż kształtowanie porządku prawnego wpływa na ewolucję systemu prawa, wzajemna relacja zachodząca pomiędzy systemem prawa a porządkiem prawnym stanowi relację sprzężenia zwrotnego[62]. Drugie ze wskazanych stanowisk wydaje się znajdować odzwierciedlenie w treści niniejszej pracy. Jak zostanie bowiem niejednokrotnie wskazane, treść norm prawnych polskiego systemu prawnego, regulujących wykonywa-

---

58 Szerzej *ibidem*.

59 Tym samym zwraca uwagę na podobieństwo przyjętego rozumienia porządku prawnego do właściwego dla amerykańskiego realizmu prawniczego rozróżnienia pomiędzy tzw. prawem w książkach (*law in books*) od prawa w działaniu (*law in action*). Szerzej *G.L. Seidler*, *H. Groszyk*, *A. Pieniążek*, Wprowadzenie do nauki, s. 216–217; *M. Zirk-Sadowski*, Wprowadzenie do filozofii, s. 227–230.

60 *W. Lang*, Prawo i moralność, Warszawa 1989, s. 10.

61 *Ibidem*.

62 *W. Lang*, System prawa, s. 14.

nie roli zawodowej mediatora, w sposób szczątkowy reguluje status prawny zawodu, pozostałe elementy wchodzące w zakres porządku prawnego (w tym m.in. nauka prawa oraz normy pozaprawne inkorporowane do systemu prawnego w procesie stosowania prawa) z jednej strony wydają się wypełniać ową lukę, z drugiej stanowią wypracowany w praktyce materiał tworzenia treści prawnej regulacji zawodu.

Omawiając zakres pojęcia porządku prawnego, ze względu na dalszą treść monografii, zwrócić należy uwagę na kwestię współistnienia oraz wzajemnego współoddziaływania na siebie porządków prawnych (krajowych z międzynarodowymi). *E. Łętowska* określając to zjawisko mianem multicentryczności, stwierdza, iż obecnie „różne centra w sposób wiążący wypełniają swoim działaniem tę samą przestrzeń prawną"[63] (zarówno w zakresie tworzenia, wykładni prawa oraz jego stosowania)[64]. W związku z tym obok hierarchicznie zbudowanego modelu monocentrycznego[65] istnieje model multicentryczny, odznaczający się „wielością ośrodków decyzyjnych (co do stanowienia prawa i wyznaczania kierunków jego wykładni)"[66], w szczególności gdy ośrodki zewnętrzne mają możliwość podejmowania wiążących decyzji „o skutecznym (na obszarze krajowym) stosowaniu prawa i jego interpretacji"[67]. Zmiany zachodzące w związku ze współistnieniem różnych porządków prawnych, wiążą się z potrzebą opracowania narzędzi umożliwiających ich łączne współoddziaływanie: rozwiązywanie kolizji oraz łagodzenia konfliktów. Jednym z rozwiązań proponowanym w tym zakresie jest zastosowanie „wykładni obopólnie przyja-

63 Szerzej *E. Łętowska*, Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje, PiP 2005, Nr 5, s. 4. Zjawisko multicentryczności może mieć charakter zewnętrzny (związany ze współistnieniem porządków krajowych – porządki poszczególnych państw – oraz międzynarodowych) oraz charakter wewnętrzny (współistnienie w ramach krajowego porządku prawnego kilku ośrodków tworzenia prawa, w szczególności prawa miejscowego). Zob. *ibidem*, *passim*. Dodatkowo w ramach multicentryzmu wewnętrznego wskazać można na tzw. multicentryzm decyzyjny, wynikający z zasady trójpodziału władzy, zakładającym decentralizację decyzji, a także w podziale kompetencji. Zob. *W. Lang*, Wokół multicentryczności, s. 96.

64 Zob. *E. Łętowska*, Multicentryczność współczesnego, s. 4.

65 Jak podkreśla *W. Lang*, stopień monocentryzmu poszczególnych systemów prawnych może być zróżnicowany. Dodatkowo autor podkreśla, iż minimalny stopień monocentryzmu w zakresie tworzenia i stosowania prawa jest cechą konieczną konstytucyjnego porządku prawnego państwa prawa, państwo dopuszczając pewien stopień multicentryzmu, jednocześnie zachowuje monocentryczną hierarchię struktury podstawowej. Szerzej *W. Lang*, Wokół multicentryczności, s. 96.

66 *E. Łętowska*, Multicentryczność współczesnego, s. 3–4.

67 *Ibidem*, s. 6.

znej"[68], której wynik niezależnie od organu dokonującego interpretacji, umożliwia nie tylko rozgraniczenie, ale również „współfunkcjonowanie" obu porządków, w których istnieje podział kompetencji *quod usum*, nie zaś eliminację jednego z nich[69].

Co prawda, multicentryczność jako cecha porządku prawnego w proponowanym w literaturze znaczeniu, odnosi się w głównej mierze do współistnienia systemów prawa krajowego z systemem prawa wspólnotowego (w momencie bowiem przystąpienia państwa członkowskiego do Unii Europejskiej, przejmuje ono jej system prawa jako „własny", czego następstwem jest fakt, iż porządek prawny państwa członkowskiego obejmuje poza systemem prawa narodowego – *acquis communitare*[70]). W zakresie rozważań nad mediacją oraz rolą mediatora, istotne jest zwrócenie uwagi również na oddziaływanie na krajowy porządek prawny porządku prawnego Rady Europy (m.in. Zalecenia Komitetu Ministrów czy też zalecenia dotyczące różnych rodzajów mediacji). Wskazane źródła – ze względu na ogólność regulacji roli mediatora w polskim systemie prawnym – pozwalają na doprecyzowanie jej treści. Tym samym aprobując przedstawione stanowisko co do szerokiego zakresu pojęcia porządek prawny, przedmiotem badań nad rolą mediatora objęłam przede wszystkim krajowy system prawny, decyzje stosowania prawa, doktrynę prawa oraz normy pozaprawne (w tym organizacyjne oraz etyczne), zwyczaje i reguły uzupełniające treść przepisów prawa krajowego, a także uwzględniłam zjawisko multicentryczności normy prawnej oraz normy aktów o charakterze *soft law* zaliczane do międzynarodowych porządków prawnych (w tym Rady Europy) oraz prawa Unii Europejskiej.

Reasumując rozważania w niniejszym paragrafie, których celem było wskazanie podstawowych, stanowiących punkt wyjścia dla dalszych rozważań kategorii pojęciowych, celem uporządkowania, raz jeszcze wskazać należy na ich

---

68 Szerzej o koncepcji „przyjaznej wykładni" w: *E. Łętowska*, „Multicentryczność" systemu prawa i wykładnia jej przyjazna, w: *L. Ogiegło*, *W. Popiołek*, *M. Szpunar* (red.), Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana, Kraków 2006, s. 1127 i n.

69 Jednym z aspektów stosowania „wykładni obopólnie przyjaznej" jest zalecenie kierowane do krajowych organów stosujących prawo (głównie sądów), aby poprzez reakcję w zakresie interpretacji sprzyjały utrzymaniu pozycji w ramach multicentrycznego systemu. Szerzej *ibidem*.

70 *E. Łętowska* podkreśla, iż w zakresie tworzenia prawa multicentryczność przejawia się „w kwestii zakresu kompetencji »wyłącznych« i konkurujących z kompetencją porządkującą i zasadą »zajętego pola«". W celu zminimalizowana możliwych sprzeczności w tym zakresie orzecznictwo Europejskiego Trybunału sprawiedliwości dostarczyło wielu zasad kolizyjnych zmierzających do zasady pierwszeństwa stosowania prawa wspólnotowego. Tak. m.in. *E. Łętowska*, Multicentryczność współczesnego, s. 7–8.